

IQTISODIYOT & TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, texnologik, ilmiy, ommabop jurnal

№9

Google Scholar

OPEN ACCESS

ULRICHSWEB[®]
GLOBAL SERIALS DIRECTORY

OpenAIRE

ROAD

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

Academic
Resource
Index
ResearchBib

ISSN
INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INTERNATIONAL CENTRE

CYBERLENINKA

BASE

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Crossref

ISSN: 2992-8982

<https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/>

2025

IQTISODIYOT&TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, texnologik, ilmiy, ommabop jurnal

Bosh muharrir:

Sharipov Kongiratbay Avezimbetovich

Elektron nashr. 578 sahifa.

E'lon qilishga 2025-yil 1-sentyabrda ruxsat etildi.

Bosh muharrir o'rinbosari:

Karimov Norboy G'aniyevich

Muharrir:

Qurbonov Sherzod Ismatillayevich

Tahrir hay'ati:

Salimov Oqil Umrzoqovich, O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi
Abduraxmanov Kalandar Xodjayevich, O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi
Sharipov Kongiratbay Avezimbetovich, texnika fanlari doktori (DSc), professor
Rae Kvon Chung, Janubiy Koreya, TDIU faxriy professori, "Nobel" mukofoti laureati
Osman Mesten, Turkiya parlamenti a'zosi, Turkiya – O'zbekiston do'stlik jamiyati rahbari
Axmedov Durbek Kudratillayevich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Axmedov Sayfullo Normatovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Abduraxmanova Gulnora Kalandarovna, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Kalonov Muxiddin Baxritdinovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Siddiqova Sadoqat G'afforovna, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Xudoyqulov Sadirdin Karimovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Maxmudov Nosir, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Yuldashev Mutallib Ibragimovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Samadov Asqarjon Nishonovich, iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor
Slizovskiy Dimitriy Yegorovich, texnika fanlari doktori (DSc), professor
Mustafakulov Sherzod Igamberdiyevich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Axmedov Ikrom Akramovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Xajiyev Baxtiyor Dushaboyevich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Hakimov Nazar Hakimovich, falsafa fanlari doktori (DSc), professor
Musayeva Shoirazimovna, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor
Ali Konak (Ali Ko'nak), iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor (Turkiya)
Cham Tat Huei, falsafa fanlari doktori (PhD), professor (Malayziya)
Foziljonov Ibrohimjon Sotvoldixo'ja o'g'li, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dots.
Utayev Uktam Choriyevich, O'z.Respub. Bosh prokuraturasi boshqarma boshlig'i o'rinbosari
Ochilov Farkhod, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi IJQKD boshlig'i
Buzrukhonov Sarvarxon Munavvarxonovich, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent
Axmedov Javohir Jamolovich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Toxirov Jaloliddin Ochil o'g'li, texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), katta o'qituvchi
Bobobekov Ergash Abdumalikovich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), v.b. dots.
Djudi Smetana, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent (AQSH)
Krissi Lyuis, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent (AQSH)
Glazova Marina Viktorovna, Iqtisodiyot fanlari doktori (Moskva)
Nosirova Nargiza Jamoliddin qizi, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Sevil Piriyeva Karaman, falsafa fanlari doktori (PhD) (Turkiya)
Mirzaliyev Sanjar Makhamatjon o'g'li, TDIU ITI departamenti rahbari
Ochilov Bobur Baxtiyor o'g'li, TDIU katta o'qituvchisi
Golisheva Yelena Vyacheslavovna, Iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent.

IQTISODIYOT&TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, texnologik, ilmiy, ommabop jurnal

Editorial board:

Salimov Okil Umrzokovich, Academician of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Abdurakhmanov Kalandar Khodjayevich, Academician of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Sharipov Kongiratbay Avezimbetovich, Doctor of Technical Sciences (DSc), Professor
Rae Kwon Chung, South Korea, Honorary Professor at TSUE, Nobel Prize Laureate
Osman Mesten, Member of the Turkish Parliament, Head of the Turkey–Uzbekistan Friendship Society
Akhmedov Durbek Kudratillayevich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Akhmedov Sayfullo Normatovich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Abdurakhmanova Gulnora Kalandarovna, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Kalonov Mukhiddin Bakhridinovich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Siddikova Sadokat Gafforovna, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences
Khudoykulov Sadirdin Karimovich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Makhmudov Nosir, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Yuldashev Mutallib Ibragimovich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Samadov Askarjon Nishonovich, Candidate of Economic Sciences, Professor
Slizovskiy Dmitriy Yegorovich, Doctor of Technical Sciences (DSc), Professor
Mustafakulov Sherzod Igamberdiyevich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Akhmedov Ikrom Akramovich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Eshtayev Alisher Abduganiyevich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Khajiyev Bakhtiyor Dushaboyevich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Khakimov Nazar Khakimovich, Doctor of Philosophy (DSc), Professor
Musayeva Shoira Azimovna, Doctor of Philosophy (PhD) in Economic Sciences, Professor
Ali Konak, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor (Turkey)
Cham Tat Huei, Doctor of Philosophy (PhD), Professor (Malaysia)
Foziljonov Ibrokhimjon Sotvoldikhoja ugli, Doctor of Philosophy (PhD) in Economic Sciences, Associate Professor
Utayev Uktam Choriyevich, Deputy Head of Department, Prosecutor General's Office of Uzbekistan
Ochilov Farkhod, Head of DCEC, Prosecutor General's Office of Uzbekistan
Buzrukkhonov Sarvarkhon Munavvarkhonovich, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
Akhmedov Javokhir Jamolovich, Doctor of Philosophy (PhD) in Economic Sciences
Tokhirov Jaloliddin Ochil ugli, Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Senior Lecturer
Bobobekov Ergash Abdumalikovich, Doctor of Philosophy (PhD) in Economic Sciences, Acting Associate Professor
Judi Smetana, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (USA)
Chrissy Lewis, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (USA)
Glazova Marina Victorovna, Doctor of Sciences in Economics (Moscow)
Nosirova Nargiza Jamoliddin kizi, Doctor of Philosophy (PhD) in Economic Sciences, Associate Professor
Sevil Piriyeva Karaman, Doctor of Philosophy (PhD) (Turkey)
Mirzaliyev Sanjar Makhamatjon ugli, Head of the Department of Scientific Research and Innovations, TSUE
Ochilov Bobur Bakhtiyor ugli, Senior lecturer at TSUI
Golisheva Yelena Vyacheslavovna, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor.

Ekspertlar kengashi:

Berkinov Bazarbay, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Po'latov Baxtiyor Alimovich, texnika fanlari doktori (DSc), professor
Aliyev Bekdavlal Aliyevich, falsafa fanlari doktori (DSc), professor
Isakov Janabay Yakubbayevich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Xalikov Suyun Ravshanovich, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent
Rustamov Ilhomiddin, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent
Hakimov Ziyodulla Ahmadovich, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent
Kamilova Iroda Xusniddinovna, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
G'afurov Doniyor Orifovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Fayziyev Oybek Raximovich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Tuxtabayev Jamshid Sharafetdinovich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Xamidova Faridaxon Abdulkarim qizi, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent
Yaxshiboyeva Laylo Abdisattorovna, katta o'qituvchi
Babayeva Zuhra Yuldashevna, mustaqil tadqiqotchi
Komilova Nilufar Karshiboyevna, Geografiya fanlari doktori, professori

Board of Experts:

Berkinov Bazarbay, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Pulatov Bakhtiyor Alimovich, Doctor of Technical Sciences (DSc), Professor
Aliyev Bekdavlal Aliyevich, Doctor of Philosophy (DSc), Professor
Isakov Janabay Yakubbayevich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Khalikov Suyun Ravshanovich, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
Rustamov Ilhomiddin, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
Khakimov Ziyodulla Akhmadovich, Doctor of Economic Sciences, Associate Professor
Kamilova Iroda Xusniddinovna, Doctor of Philosophy (PhD) in Economics
Gafurov Doniyor Orifovich, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogy
Fayziyev Oybek Raximovich, Doctor of Philosophy (PhD) in Economics, Associate Professor
Tukhtabayev Jamshid Sharafetdinovich, Doctor of Philosophy (PhD) in Economics, Associate Professor
Khamidova Faridaxon Abdulkarimovna, Doctor of Economic Sciences, Associate Professor
Yakhshiboyeva Laylo Abdisattorovna, Senior Lecturer
Babayeva Zuhra Yuldashevna, Independent Researcher
Komilova Nilufar Karshiboyevna, Doctor of Geographical Sciences, Professor

- 08.00.01 Iqtisodiyot nazariyasi
- 08.00.02 Makroiqtisodiyot
- 08.00.03 Sanoat iqtisodiyoti
- 08.00.04 Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti
- 08.00.05 Xizmat ko'rsatish tarmoqlari iqtisodiyoti
- 08.00.06 Ekonometrika va statistika
- 08.00.07 Moliya, pul muomalasi va kredit
- 08.00.08 Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit
- 08.00.09 Jahon iqtisodiyoti
- 08.00.10 Demografiya. Mehnat iqtisodiyoti
- 08.00.11 Marketing
- 08.00.12 Mintaqaviy iqtisodiyot
- 08.00.13 Menejment
- 08.00.14 Iqtisodiyotda axborot tizimlari va texnologiyalari
- 08.00.15 Tadbirkorlik va kichik biznes iqtisodiyoti
- 08.00.16 Raqamli iqtisodiyot va xalqaro raqamli integratsiya
- 08.00.17 Turizm va mehmonxona faoliyati

Muassis: "Ma'rifat-print-media" MChJ

Hamkorlarimiz: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O'zR Tabiat resurslari vazirligi, O'zR Bosh prokuraturasi huzuridagi IJQK departamenti.

Jurnalning ilmiyligi:

“Yashil” iqtisodiyot va taraqqiyot” jurnali

O'zbekiston Respublikasi
Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar
vazirligi huzuridagi Oliy
attestatsiya komissiyasi
rayosatining
2023-yil 1-apreldagi 336/3-
sonli qarori bilan ro'yxatdan
o'tkazilgan.

MUNDARIJA

Postdan xaridgacha: influenser va ilg'or veb-ilova (PWA – progressive web app)ning chakana sotuvga real ta'siri	14
Abdulaziz Madjidov	
Ta'lim xizmatlari bozori samaradorligini oshirishda ta'lim klasterlarining roli	22
Imamova Nilufar Asamutdinovna	
Korxona raqobatbardoshligini oshirishda marketingning tovar strategiyasidan foydalanish holati.....	29
Xidirov Sherzod Olimovich	
O'zbekistonda moliyaviy savodxonlikni institutsionallashtirish: NFIS, Finlit.uz va ta'lim islohotlari	34
Irgashev Anvar Farxodovich	
Moslashuvchan menejment tizimlarini yashil iqtisodiyotga integratsiyalash tasnifi	39
Umarov Bexzod Batirovich	
Qishloq xo'jaligida innovatsion marketing strategiyasini ishlab chiqish.....	43
Sheraliyev Axror Sodiqovich	
O'zbekiston Respublikasida moliyaviy bank xizmatlarini rivojlantirishning tendensiyalari, undan samarali foydalanish imkoniyatlari va konseptual jihatlarini	48
Roziqov Behzod Bahrom o'g'li	
Metallurgiya korxonalarida raqamli texnologiyalarni joriy etish chet el tajribasi	54
Abdullayeva Matluba Nematovna	
Исследование связи между восприятием изменения климата и внедрением устойчивых методов ведения сельского хозяйства в Узбекистане	59
Светлана Ражабова, Бахром Миркасимов	
Surxondaryo viloyati qishloq xo'jalik tarmog'ini barqaror rivojlantirishni iqtisodiy-ekologik modellari	68
Abdug'aniyev Otabek Allajonovich, Xo'jamqulov Bekzod Turdaliyevich	
Milliy iqtisodiyotda real sektor salmog'i va uning o'zgarish tendensiyalari	75
Mambetjanov Qahramon Qurbandurdiyevich, Isroilova Muhabbat Rustamjon qizi	
Qo'shilgan qiymatni soliqqa tortish uslubiyoti: xususiyatlari, vazifalari va muammolari	89
Xaitov Shuxrat Sharipboyevich	
Kognitiv yondashuv asosida tibbiyot oliy ta'lim muassasalari talabalari grammatik va diskursiv kompetensiyalarini shakllantirishning nazariy modeli va pedagogik texnologiyasi.....	94
Dadadjanova Feruza Muhammadyusupovna	
Transport tizimining rivojlanishi milliy iqtisodiy o'sishining asosi sifatida	98
Narziyev Umidjon Baxrillayevich	
Loyiha risklarini aniqlashda zamonaviy usullar va ularning samaradorligi.....	105
Marufhanov Davron Xasanovich	
Современные методы управления на железнодорожном транспорте в процессе трансформации системы.....	109
Кушакова Мамура Наримановна	
Финансовые механизмы и модели менеджмента в развитии устойчивой экономики транспортных компаний	115
Шарапова Гулчехра Рустамовна	
Kasbiy ta'limda o'quvchilarning raqamli kompetensiyasini shakllantirish va baholashning innovatsion yondashuvlari	120
Maxkamova Zuhra Tursunpulotovna	
Audit ishi sifati darajasini oshirish yo'nalishlari.....	124
Qushmatov Otaxon Qurbonaliyevich	

Erkin iqtisodiy zonalarda investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning nazariy va amaliy asoslari.....	131
Yuldashev Baxtiyor Gayradjonovich	
Ko'chmas mulk qiymatini baholash va uning ekonometrik tahlili	135
Jaloliddinova Mohira Alisher qizi	
Современные тенденции и вызовы бюджетно-макроэкономической политики в Узбекистане	142
Хазраткулова Лола Нармуминовна	
Intellectual mulkda iqtisodiy mohiyat, mazmun hamda huquqiy jihat uyg'unligi	148
N.D.Maxmudova	
Axborot texnologiyalari asosida ta'limda loyiha boshqaruvida sun'iy intellekt va mashinali o'qitish imkoniyatlari	152
Xodjiyeva Durdona Abdurasolovna	
Концепция "Зеленого учета" и его значение для экономического развития.....	157
Умарова Зулайхо Турсуновна	
Iqtisodiyotning asosiy tarmoq va sohalariga kiritilgan investitsiyalarning joriy holati tahlili	166
Ismailova Kutlibeka Ulug'bek qizi	
O'zbekistonda yoshlar tashkiloti faoliyatini tashkil etishning o'ziga xos jihatlari va rivojlanish bosqichlari	172
Usmonov Adxamjon A'zamjonovich	
O'zbekiston Respublikasi maxsus iqtisodiy zonalarini investitsion holatini hududlar kesimida tahlili.....	178
Anvarxonov Abdulatifxon Jamshidxon o'g'li	
Kichik biznes va o'rta biznesni rivojlantirish orqali aholi farovonligini ta'minlash.....	184
Ahmedov Oybek Turgunpulatovich, Nurqulov Nurbek Sirojiddin o'g'li	
Fiskal siyosat instrumentlari orqali yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va legallashtirish metodologiyasi.....	189
Ergasheva Malikaxon Avazxon qizi	
Fond bozorida savdo strategiyasi va uni amalga oshirishga yo'nalishlari.....	192
Soliev Istam Ixtiyorovich	
Sanoat korxonalarini innovatsion rivojlantirishning asosiy tamoyillari	197
Yuldasheva Kamola Miraliyevna	
Iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda davlat boshqaruvi tizimining isloh qilinishi: Tajriba va istiqbollar.....	202
Mashrabaliyev Ibroximbek Mashrabaliyevich	
Iqtisodiyotning real sektorida investitsion loyihalarni moliyalashtirish amaliyoti.....	209
Qosimova Lola Sultanovna	
Sanoat mahsulotlari eksportida logistika zanjirining uzluksizligini ta'minlash: nazariy asoslar va amaliy yondashuvlar.....	217
Kurbonova Ma'mura Abdukarim qizi	
Soliq ma'murchiligiga zamonaviy texnologiyalarini joriy etish orqali qo'shilgan qiymat soliq ma'murchiligi bazasini kengaytirish yo'llari	222
Raxmonqulov Umidjon Rustam o'g'li	
Инновационные подходы к созданию проблемно-ориентированной системы прогнозирования, оптимизации и управления отраслями региональной экономики (жилищное строительство)	231
Далиев Ахтам Шарафутдинович	
Tovar-moddiy resurslar harakati samaradorligini oshirishda UZEX faoliyatining joriy holatini baholash.....	238
Sherzod Xolmurodovich Pardayev, Mamatkulov Farrux Gulomjon o'gli	
Sog'liqni saqlash tizimida tadbirkorlik faoliyatining turlari	244
Solikhova Dildora Alisher qizi	

“O‘ztemiryo‘lyo‘lovchi” ajning asisii faoliyatini samaradorligini oshirishda autsorsing xizmatini joriy etish strategik asoslari	250
Kaxarova Nilufar Yerkinjonovna	
Mintaqani kompleks rivojlantirishning metodologik asoslari va ustuvor yo‘nalishlari.....	256
Jumayeva Zulfiya Qayumovna	
Sog‘liqni saqlash tashkilotarida xarajatlar samaradorligini ta‘minlash masalalari	260
Raximova Maftuna Axmadjon qizi	
Aksiyadorlik jamiyatlarida sof foydani taqsimlash bilan bog‘liq bo‘lgan soliq solish masalalari	264
Suyunov Otabek Shuxrat o‘g‘li	
O‘zbekiston qonunchiligida raqamli transformatsiya jarayonida elektron to‘lov kartalarini soxtalashtirishni jinoyatlashtirish	276
Maxsadaliyeva Maftuna Toxir qizi	
Mamlakatimizda intellektual xizmatlar bozorini rivojlantirish masalalari.....	281
Miyassarov Davron Abdurashid o‘g‘li	
Validation of the dutch eating behaviour questionnaire (DEBQ) in a sample of uzbek women.....	285
Khursana Usmanova, Dr Muhammad Bilal, Dilafuz Qo‘chqorova	
Iqtisodiy xavfsizlik tizimlarini o‘ziga xos jihatlari	295
Nabiyev Bexzod Shavkatovich, Bayboboeva Firuza Nabijonovna	
Davlat qarz siyosatini optimallashtirishda islomiy moliya instrumentlarining qo‘llanish imkoniyatlarini kengaytirish yo‘nalishlari	299
Tilabov Nasrulla Tashmurotovich	
Роль институциональных структур фондового рынка в обеспечении финансовой стабильности.....	305
Камилова Севара Анваровна	
The Impact of Digitalization on the Management System in the Entrepreneurial Environment of Uzbekistan.....	309
Ibragimova Saida Ilkhomovna	
China’s Investment Strategy in Uzbekistan: Sectoral Trends and Strategic Implications (2013–2024).....	313
Maftuna Nuriddinova	
Qo‘shilgan qiymat solig‘i tushunchasi va uning iqtisodiy mohiyati	319
Eshkarayev Bobir Chariyevich	
Raqamli boshqaruvning afzalliklari va uni rivojlantirish istiqbollari	324
Xolbayeva Marg‘uba Qazoqboyevna	
Korporativ boshqaruvning nazariy asoslari: O‘zbekistonda qo‘llanish imkoniyatlari.....	328
Jumayeva Guzal Sherxon qizi	
Audit organizations in Uzbekistan	332
Razzaqov Jasur Xamraboevich, Yaqubov Matrasul Mavlonberdiyevich, Sabirova Nodira Komil qizi	
Xorijiy investitsiyalarning turlari va xususiyatlari	337
Gofurov Doston Boxromovich	
Mahalliy budjet mablag‘larining samaradorligini oshirishda auditning o‘rni.....	341
Primova Shaxnoza Komiljonovna	
Модели управления государственными финансами в зарубежных странах.....	345
Наимов Шохрух Шарофиддинович	
O‘zbekistonning sirkulyar iqtisodiyotga o‘tishi: yashil o‘sish indikatorlari tahlili	352
Hakimov Anvarjon Abdulloyevich	
Innovation management in the education system: practical challenges, international experience, and effective strategies based on the example of Uzbekistan.....	356
Imomov Inomiddin Abdulxamidovich, Egamberdiyev Farxod Botirovich	
Трансформация энергетического комплекса Узбекистана: текущее состояние и перспективы развития	363
Хмель Е.В., Мирджалилова Д.Ш., Дерюгина Е.А., Лозовская Н.А.	

Improving the efficiency of personnel management and optimizing labor costs in Sam Glass LLC.....	368
Musayeva Shoira Azimovna, Agzamov Avazkhon Talgatovich	
Interactive design and museum management: enhancing guided tours through IOT and virtual solutions.....	374
Ibrokhimova Aziza Abbasovna	
Hududlar investitsion jozibadorligini oshirish yo'llari.....	379
Imomova Kamola Novfal qizi	
"Innovatsion usulda baliq yetishtirishning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari (Sirdaryo tumani misolida)"	385
Bo'ltakov Sardor Oqbo'ta o'g'li	
Bank filial tarmoqlari samaradorligini baholashning xorijiy tajribasi va undan O'zbekiston banklari amaliyotida foydalanish imkoniyatlari	392
Xoshimov Og'abek Nizomjon o'g'li	
Zamonaviy iqtisodiyotda davlat xaridlarinin elektron savdolarining o'rni	398
Burxanov G'ofur Baxodirovich	
Реализация концепции развития рынка зеленой экономики в сфере экономической безопасности Республики Узбекистан.....	401
Юнусова Римма Рахманбердиевна	
Tijorat banklaridan "foyda" solig'ini undirishning bugungi holati.....	408
Ergasheva Lobar Raxmatulla qizi	
O'zbekiston oziq-ovqat sanoatini iqtisodiy rivojlantirish yo'nalishlari	415
Abasova Gulirano Rahmatullo qizi	
Xorijiy tajribalar asosida ekologik tadbirkorlikning innovatsion va investitsion yo'nalishlarini tashkil etish	419
Turg'unova Tursunoy Maratovna	
Sanoat korxonalari jozibadorligini oshirishda marketing strategiyasini amalga oshirish xususiyatlari	424
Raxmonova Feruza Musakulovna	
Turizm sohasida investitsion faoliyat: nazariy asoslar va amaliy yo'nalishlar.....	428
Ergashev Durdonaxon Aziz qizi	
Qashqadaryo viloyatida barqaror turizmning rivojlanish tendensiyalari va mavjud muammolar tahlili.....	432
Suyunova Dilnoza Mexridin qizi	
Iqtisodiy rivojlanish jarayonida investitsion resurslarning mutanosib taqsimlanishi: samaradorlik va ustuvor yo'nalishlar.....	436
Otaboyev Feruzbek Oybek o'g'li	
Xususi banklar faoliyatini rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning moliya bozoriga ta'siri	441
Abduqahhorov Asilbek Ahror o'g'li	
Mehnat resurslari tushunchasi, tarkibi va uning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.....	447
Kobilova Zebo Bobokulovna	
Xorijiy davlatlar tajribasida moliyaviy siyosatning makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi roli.....	453
Jabborova Dilafruz	
The impact of exchange rate policy on the financial-monetary system and economic growth.....	459
Raxmanova Laylo Baxodirovna	
Современные вызовы и модельные подходы к обеспечению конкурентоспособности банковской системы Узбекистана.....	464
Юлдашева С.Ш.	
Iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirishda soliq mexanizmidan samarali foydalanish yo'llari	470
Ishimova Mohinur Absalomovna	
Innovative pathways for advancing sustainable tourism in Uzbekistan.....	477
Feruz Karimov	

Tijorat banklarida biznes subyektlari faoliyati samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish yo'llari.....	482
Mirpulatova Luiza Mansurovna	
O'zbekistonda sanoat zonalarining rivojlanish bosqichlari va huquqiy-me'yoriy asoslari	488
Vafojev Akmal Ikromovich	
Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan samarali foydalanishda Germaniya tajribasi	493
Pardayeva Maftuna Ulug'bek qizi	
Korxonalar moliyaviy faoliyati bo'yicha auditorlik risklarini xalqaro standartlar asosida baholash	497
Shirinov Uchqun Abduxalilovich, Abduxalil-zoda Ra'no Muzaffar qizi	
Ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibi va ularni pasaytirish usullari	501
Sodiqov Mirahror Abbos o'g'li	
O'zbekiston Respublikasi hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda mahalliy budjetlarning ahamiyati.....	509
Sharopov Dilshodjon Raxmatullayevich	
The role of small business enterprises in enhancing the well-being of the population in Uzbekistan	513
Djalilova Shaxlo Ismoiljon kizi	
O'zbekistonda IPOlarni tashkil etish jarayonlari tahlili	518
Alikulov Azamat Tuygunovich	
Kichik sanoat zonalarini faoliyatining iqtisodiy-statistik tahlili (Surxondaryo viloyati misolida).....	522
Ozoda Batirovna Sakiyeva	
Hududlarning innovatsion turistik salohiyatini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish	528
Xaitov Oxunjon Nomoz o'g'li	
Integrating circular economy principles in marketing and operations of grape export companies for green transition.....	534
Usmonova Diyora Mahmud kizi	
Foreign experiences of improving the quality of services in the field of tourism.....	541
Raxmonov Siyovush Turob ugli	
Z avlodining iste'dodli vakillari uchun raqobat: davlat boshqaruvi sektorining maqsadga yo'naltirilgan raqamli avlodni jalb etish strategiyalari.....	546
Nosirova Shaxzoda Bohodir qizi	
Межэтническое взаимодействие в культурных координатах востока и запада: нормы, ценности, модели поведения	552
Айдарова Диана Сматуллаевна	
O'zbekiston Respublikasida uglerod solig'ini joriy etish orqali soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish va yashil iqtisodiyotga o'tishni jadallashtirish imkoniyatlari: ekologik, iqtisodiy va institutsional yondashuv	560
Jo'rayev Ahmad Saitnazar o'g'li	
Tijorat banklari reytingiga ta'sir qiluvchi asosiy moliyaviy ko'rsatkichlar tahlili.....	566
Karabayev Nodir Abduhamidovich	

TIJORAT BANKLARI REYTINGIGA TA'SIR QILUVCHI ASOSIY MOLIYAVIY KO'RSATKICHLAR TAHLILI

Karabayev Nodir Abduhamidovich

“El-yurt umidi” jamg‘armasi bo‘lim boshlig‘i

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklarini reytingini aniqlashda foydalaniladigan moliyaviy ko‘rsatkichlar tahlili va ularni qo‘llash orqali banklarning reytingiga ta‘sir qiluvchi moliyaviy munosabatlar o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: reyting, bank reytingi, CAMELS reyting tizimi, Delfi usuli, bank xarajatlari, bank aktivlari, ishonchli mijoz, Fitch Ratings, Standard & Poor’s va Moody’s Investors Service agentliklari.

Abstract: In this article, the analysis of financial indicators used in determining the rating of commercial banks, and the financial relations that affect the rating of banks through their application are studied.

Key words: rating, bank rating, CAMELS rating system, Delphi method, bank costs, bank assets, reliable customer, Fitch Ratings, Standard & Poor’s and Moody’s Investors Service agencies.

Аннотация: В статье проводится анализ финансовых показателей, используемых при определении рейтинга коммерческих банков, а также изучаются финансовые отношения, которые влияют на рейтинг банков посредством их применения.

Ключевые слова: рейтинг, рейтинг банка, рейтинговая система CAMELS, метод Дельфи, банковские издержки, банковские активы, надежный клиент, рейтинговые агентства Fitch, Standard & Poor’s и Moody’s Investors Service.

KIRISH

Tijorat banklari yoki butun bank tizimining ijobiy reytingi haqidagi yangiliklar aholi va mahalliy tadbirkorlar qiziqishini uyg‘otadi. Chunki ularning kundalik moliyaviy faoliyatida qarorlar qabul qilishida bunday ma‘lumotlar o‘z ta‘sirini ko‘rsatmay qolmaydi. Ayniqsa, ular bank aksiyadorlari va investorlar, shuningdek, hukumat hamda boshqa moliya institutlari chiqaradigan qarorlarga ta‘sir ko‘rsatadi. Reyting bank moliyaviy-iqtisodiy holatini harakterlab, kapital yetarliligi ko‘rsatkichi kabi eng oddiy nisbatlardan farq qiluvchi, jahondagi yetakchi reyting agentliklarining murakkab ko‘rsatkichlaridan iboratdir. Shuning uchun tijorat banklari reytingini belgilash tartibiga bo‘lgan qiziqish juda yuqori. Bu uslub tijorat banklari orasida aniq bir bankning holatini qiyoslash imkoniga ega bo‘lishi kerak. Moliya fanida reyting – banklar faoliyatini baholashning asosiy instrumenti deb qaraladi. Jahonda bank reytinglari juda ko‘plab agentliklar tomonidan ishlab chiqiladi.

Global Finance dunyoning 500 ta eng yirik banklari reytingini Fitch Ratings, Standard & Poor’s va Moody’s Investors Service agentliklarining xorijiy valyutadagi uzoq muddatli reytinglari asosida tuzadi. Mumkin bo‘lgan hollarda operatsion kompaniyalar emas, balki xolding kompaniyalarining reytinglari qo‘llaniladi, va boshqa banklarga to‘liq tegishli bo‘lgan banklar kiritilmaydi. Har bir reyting to‘plami Fitch Solutions va Moody’s tomonidan taqdim etilgan so‘nggi yillik hisobot davri ma‘lumotlari asosida banklarni aktivlari hajmi bo‘yicha tartibga soladi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, tijorat banklarining iqtisodiy va moliyaviy ko‘rsatkichlari bilan e‘lon qilingan reyting ko‘rsatkichlari orasidagi o‘zaro bog‘liqliklarni tadqiq etishdan iborat ekanligini belgilab olamiz. Aniqlangan natijalar shundan dalolat beradiki, moliyaviy siyosatning e‘tibor qaratilgan elementlari yordamida bank reytingiga ta‘sir ko‘rsatish mumkin. Reyting agentliklari tomonidan aniqlangan reyting ko‘rsatkichlari mamlakatning moliyaviy barqarorligi uchun juda muhim ahamiyat kasb etadi. Reyting ko‘rsatkichi O‘zbekiston tijorat banklariga xalqaro moliyaviy institutlar kredit liniyalarini jalb qilishda katta rol o‘ynaydi. Yuzaga kelgan xalqaro moliyaviy inqirozdan so‘ng moliyaviy yo‘qotishlar sababli investorlarning reyting ko‘rsatkichlariga bo‘lgan

ishonchi bir muncha pasladi; shu sababli qator mamlakatlarda, jumladan, O'zbekistonda ham mamlakat ichida reyting agentliklarini tartibga solish choralari ko'rib chiqildi¹.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-son Farmoni 50-maqсад "Bank tizimida islohotlarni jadallashtirish, bank xizmatlari bozori hajmini oshirish va sohada raqobatni rivojlantirish"da "Banklarga xalqaro tan olingan minimal standart va talablarni joriy qilish orqali me'yorlar va nazorat bazalarini takomillashtirish" vazifasi kiritilgan². Ushbu vazifani amalga oshirishda tijorat banklarini xalqaro amaliyotda keng qo'llanilib kelayotgan reytingni aniqlash metodlaridan foydalanish bugungi kunning muhim va dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Tijorat banklari reytingini aniqlashda ularni moliyaviy ko'rsatkichlaridan foydalanishda e'tiborga olinishi zarur bo'ladigan ko'rsatkichlar tizimini shakllantirishda turli metodlardan foydalaniladi. Ushbu metodlarni qo'llash orqali har bir davlatda o'zining milliy reyting tizimini yaratish yoki tan olingan reytingni aniqlash metodlaridan foydalanish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan.

JCR ER tomonidan qo'llaniladigan bank reyting tizimlari yetarlicha ko'p qirrali bo'lib, ular reyting natijalari bank holatlarini zaiflashtirmaydi yoki samarasiz qilmaydi. Reyting metodologiyasining muhim jihati banklar faoliyat sohalarini, ushbu yo'nalishlar bilan bog'liq risklarni, bank rahbariyati va hamkorlarining umidlari va maqsadlarini, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar hamda umumiy ijtimoiy-iqtisodiy muhitdagi barcha hodisalarni tushunishga urinishdir. Shuningdek, makrodarajada va bankning joriy holatida xalqaro miqyosda to'g'ri keladigan nuqtayi nazarga kelish va noyob, tarmoq, mintaqaviy hamda milliy vaziyatlarni xolisona baholash zarur³.

Keyingi tadqiqotlarda "Ko'rib chiqish birlashtirilgan yozuvlar, jadvallar va reyting jarayonining hisobotlariga asoslanadi. Shu bilan birga, reytingning maqsadi va turiga qarab, bank guruhi, xolding kompaniyalari yoki garov/kafolat majburiyatlari bo'lgan boshqa shaxslarning, garchi ular iyerarxik tuzilmaga ega bo'lmasa ham, individual yozuvlarini ko'rib chiqish kerak bo'lishi mumkin" deb hisoblaydilar⁴.

Iqtisodchi olimlar Xau va boshq. o'zlarining maqolasida dunyodagi uchta yirik reyting agentliklarining ko'rsatkichlarni prognoz qilish va ularning reyting tizimi sifatini taqqoslashga harakat qilgan. Mualliflar o'z tadqiqotlarida "reytinglar sifati moliyaviy tizim holatiga bog'liq ekanligini tasdiqlaganlar va moliyaviy inqiroz davri mobaynida turli xil reyting tizimlari juda muhim axborot manbai bo'lib xizmat qilgan" deb qayd etganlar⁵.

Ularning fikricha, bank investitsiya reytingini bilgan holatda reytinglarga asoslangan holda kutilayotgan "xavf"ni bashorat qilish mumkin emas. Reytinglar hisoblanayotganda yirik reyting agentliklari mamlakatlardagi moliyaviy hisobotlarga qo'yilgan talablarning xilma-xilligini hisobga olishlari kerak. Agentliklarning turli omillarga nisbatan siyosati ham bir-biridan farq qiladi. Misol uchun, Standard & Poor's bank hajmi ta'sirini va davlatlar omillarini Moody's va Fitch reytinglariga nisbatan qat'iyroq baholaydi. Ko'pgina hollarda bank reytingi agentlik va bank o'rtasidagi aloqalarga, shuningdek, reyting qiymati, hajmi va banklar faoliyatiga bog'liq. Mualliflarning fikricha, banklarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning turli shakllari (xolis ishtirok etish, hukumat kafolatlari) banklarning reytingiga ta'sir ko'rsatmaydi⁶.

Ayrim tadqiqotchilar fikricha, "Buxgalteriya hisobi yoki axborot tizimi yoki audit sifati kabi tegishli ko'rsatkichlar reyting tizimlarida ham muhim rol o'ynaydi. Boshqa tomondan, tadqiqotga kiritilgan turli reyting tizimlari orasida bank (yoki shunga o'xshash) bilan omil munosabatlaridan foydalanish sezilarli darajada farq qiladi".

Tadqiqotlarda "Bank tizimining tashqi zarbalar, bozor risklari va davriy iqtisodiy rivojlanishdan yuqori darajada zaifligi uning barqarorligi va raqobatbardoshligini baholash va bashorat qilish uchun turli xil vositalarni ishlab chiqishga ta'sir qiladi. Bunday vosita reytingni baholash, xususan, ixtisoslashgan xalqaro reyting agentliklari tomonidan qo'llaniladigan reyting metodologiyasidir" deb hisoblashadi⁷.

Bazel kelishuvining amalga oshirilishi (2004-yil) va uni yanada takomillashtirish reyting modellarini ishlab chiqish va qo'llash uchun rag'batlantiruvchi omil bo'ldi. Bazel III ixtisoslashtirilgan ichki reyting tizimlarini joriy etishni tavsiya qildi, ular asosida qarz oluvchilar reytingi baholanadi va shakllangan zaxiralar darajasi ularning darajasiga mos ravishda tanlanadi. Bazel III yondashuvi bank kapitalining yetarliligini baholashda qarz oluvchilarning kredit reytinglaridan foydalanishni tavsiya qiladi. Ilg'or ichki reyting usulidan foydalanish tavsiya

1 <https://gfmag.com/banking/worlds-safest-banks-2023-global-100/>

2 <https://lex.uz/ru/docs/6600413> (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-son Farmoni)

3 <https://www.jcrer.com.tr/en/methodology/bank-and-financial-institutions-credit-rating-methodology/bank-credit-rating-methodology>

4 https://www.spglobal.com/_assets/documents/ratings/research/101589446.pdf

5 Harald Hau, Sam Langfield and David Marques-Ibanez. Bank ratings what determines their quality? Working paper series no 1484 / october 2012. 43 rr.

6 <https://journals.muni.cz/fai/article/view/11645>

7 Yelena Mixaylovna Grigoryeva, Darko Vukovich. Metodika otsenki reytingov bankov i ix konkurentnykh pozitsiy: obzor osnovnykh reytingovykh agentstv. Vestnik RUDN. Seriya: Ekonomika 2020 Tom. 28 №1 23-30 <http://journals.rudn.ru/Economics>

etiladi — IRB-yondashuvi (Internal Ratings-Based Approach) yoki akkreditatsiyalangan reyting agentliklarining reytinglaridan foydalanish.

Biroq, bankning kredit reytingi agentliklar tomonidan baholanadigan bir nechta ko'rsatkichlarga bog'liq. Bank reytinglarini baholashda investorlar va manfaatdor tomonlar ko'pincha Fitch Ratings (Fitch), Moody's Investors Service (Moody's) va Standard & Poor's (S&P) kabi yirik kredit reyting agentliklarining metodologiyasi, mezonlari va hisobotlaridan foydalanadilar. Ushbu institutlar bankning ichki kredit layoqatliligi va bankning defolt reytingiga ta'sir etuvchi tashqi omillarni hisobga olgan holda reyting banklari uchun o'xshash metodologiyaga ega.

Birinchidan, ular bankning ichki yoki sof moliyaviy quvvatini, hayotiylik reytingini (masalan, operatsion muhit, moliyaviy ma'lumotlar, boshqaruv va operatsion samaradorlik, tavakkalchilikdan qochish), ma'lum bir mintaqadagi ishbilarmonlik muhitini (makroiqtisodiy omillar), to'lamay qolish xavfi va qarz nisbatlarini baholaydilar. Ular bank reytinglarini baholashda kredit riskini miqdoriy baholashdan (moliyaviy ko'rsatkichlar) va ekspert baholashlaridan (sifat ko'rsatkichlari) foydalanadilar. Reyting agentliklari banklarning risklari va reytinglarini baholashini hisobga olsak, bu jarayon qanday amalga oshirilayotganini tushunish juda muhim, chunki bu banklarning raqobatbardosh pozitsiyasiga ta'sir qiladi⁸.

Ayrim olimlar fikricha, banklarning ustavi yoki nizomini o'zgartirishi ham ularning reytingiga ta'sir qilishi mumkin. "Ustav o'zgarishlaridan so'ng banklar yanada qulay reytinglarni olishadi. Ushbu natijalar shuni ko'rsatadiki, banklar ustavga o'zgartirishlar kiritish orqali reytinglarni arbitraj qilishlari mumkin va yangi banklarni o'zlari nazorat qilayotgan shunga o'xshash banklarga qaraganda yaxshiroq baholash orqali banklar uchun raqobatlashayotgan tartibga solish organlariga mos keladi". Tadqiqotchilar banklardagi reyting standartini uchta yo'nalishda muhokama qilish zarurligini ta'kidlaydilar: emitent reytinglari, individual reytinglar va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash reytingi⁹.

Harald Howe va boshqalar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda "yirik banklar o'rtacha hisobda ko'proq ijobiy bank reytinglarini olishadi, ayniqsa bank muhim sekyuritizatsiya biznesini taqdim etadigan agentlikdan. Ushbu raqobatbardosh buzilishlar iqtisodiy ahamiyatga ega va 'muvaffaqiyatsiz bo'lish uchun juda katta' banklarning mavjudligini davom ettirishga yordam beradi. Shuningdek, umuman olganda, investitsiya darajasidagi banklar uchun Bazel kelishuvlari tomonidan tavsiya etilgan tavakkalchilikning differensial og'irliklari defoltning empirik ehtimoli bilan sezilarli darajada bog'liq emasligini ko'rsatdi"¹⁰.

Reyting agentliklariga reyting ko'rsatkichini aniqlab berish uchun murojaat qilmagan, biroq faoliyatiga oid ma'lumotlarni keng ko'lamda oshkor etish siyosatini davom ettirayotgan tijorat banklari yuqori reyting darajasini olishda katta yutuqlarga erishishi mumkinligi aytilgan. Pagano va boshqalar ilmiy maqolada moliya hisobotlari ma'lumotlari asosida ishlab chiqilgan reyting ko'rsatkichlarining o'zgarishi bo'yicha prognozlar tadqiq qilingan. Mualliflar quyidagi fikrlarni keltirib o'tadilar¹¹:

Reyting ko'rsatkichi pasayishidan ko'ra uning o'sishini bashorat qilish osonroq;

Bank moliyaviy hisobotlari ko'rsatkichlari o'zgarishlarni bashorat qilishda katta ahamiyatga ega, biroq uning ahamiyati katta va kichik banklar uchun har xil;

Moliyaviy hisobot ko'rsatkichlari moliya bozorlarida faoliyat yurituvchi moliya institutlariga qaraganda an'anaviy qarz-kredit amaliyotlari bilan shug'ullanuvchi banklarning reyting ko'rsatkichlari o'zgarishi istiqbollarini aniqroq bashorat qilish imkoniga ega.

Reyting agentliklari o'rtasidagi raqobat muhiti ham reyting sifatiga o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin. Ushbu masala Bolton va boshqalar ilmiy ishlarida ham o'rganib chiqilgan¹².

Yuqorida keltirib o'tilgan tadqiqotlarda asosiy masala tijorat banklarini reytingini tuzishda qanday ko'rsatkichlarni olish yoki ulardan foydalanishda amalga oshirilishi zarur bo'ladigan mexanizmlar keltirilgan. Shuning bilan birga, tijorat banklarini raqobat bozorida haqiqiy reytingini yaratishda ularning ko'rsatkichlariga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan barcha omillarni hisobga olish muhim ekanligini ko'rish mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tijorat banklari reytingini tuzishda ularning barcha ko'rsatkichlarini hisobga olish orqali aniq metodologiya yaratish, ularning raqobat bozorida holatini to'liq va aniq baholash imkonini beradi.

8 Marcelo Rezende, 2014. "The Impact of Bank Charter Changes on Supervisory Ratings," Finance and Economics Discussion Series, 2014-2020, Board of Governors of the Federal Reserve System (USA).

9 Yu-Li Huang, Chung-Hua Shen & Kun-Li Lin, 2022. "Has the Bank Rating Standard Changed Since the Crisis? ", Review of Quantitative Finance and Accounting, Springer, vol. 58(4), pages 1617–1663, May.

10 Harald Howe, Sam Langfield and David Marquez-Ibanez, 2013. "Bank ratings: what determines their quality? [Banking Risk During the Financial Crisis: Do Business Models Matter? , Economic Policy, CEPR;CES;MSH, vol. 28(74), pages 289–333.

11 Pagano, M. and P. Volpin (2010). 'Credit ratings failures and policy options', Economic Policy, 62, 401-431.

12 Bolton, P., X. Freixas and J. Shapiro (2012). 'The credit ratings game', Journal of Finance, 67(1), 85-112.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tijorat banklari reyting tizimini aniqlash orqali ularning bir qancha ko'rsatkichlarini bilib olish mumkin. Jumladan, likvidlik riskini boshqarish haqida gap ketganda, bank reytinglarini tushunish juda muhimdir. Bank reytinglari bankning moliyaviy holati va noqulay bozor sharoitlariga bardosh bera olish qobiliyati haqida tushuncha beradi. Investorlar, tartibga soluvchilar va mijozlar ko'pincha ongli qarorlar qabul qilish uchun bank reytinglaridan foydalanadilar. Yuqori reytingga ega bo'lgan bank moliyaviy barqaror hisoblanadi va past reytingga ega bo'lgan bankka qaraganda investorlar va mijozlar uchun kamroq xavf tug'diradi.

Bank reytinglari — bu bankning moliyaviy kuchi va kredit qobiliyatini baholash. Ushbu reytinglar Fitch Ratings (Fitch), Moody's Investors Service (Moody's) va Standard & Poor's (S&P) kabi mustaqil reyting agentliklari tomonidan beriladi. Reyting agentliklari bankning moliyaviy hisobotini, kapital yetarliligi, risklarni boshqarish va boshqa omillarni tahlil qilgan holda reyting beradi.

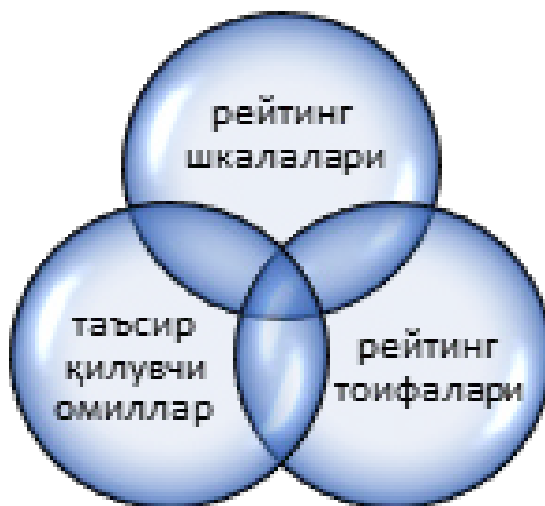
Bank reytinglari turli manfaatdor tomonlar, jumladan investorlar, tartibga soluvchilar va mijozlar tomonidan qo'llaniladi. Investorlar o'z investitsiyalari bo'yicha ongli qarorlar qabul qilish uchun reytinglardan foydalanadilar. Yuqori reyting bankning kamroq xavfli ekanligini va investitsiyalardan yaxshi daromad keltirishi mumkinligini ko'rsatadi. Regulyatorlar banklarning moliyaviy barqarorligini nazorat qilish va kerak bo'lganda tegishli choralarni ko'rish uchun reytinglardan foydalanadilar. Mijozlar esa depozitlari va investitsiyalarining xavfsizligi va ishonchliligini baholash uchun reytinglarga tayanadilar.

Reyting agentliklari bankning moliyaviy holatini baholash uchun turli reyting shkalalaridan foydalanadilar. Eng ko'p qo'llaniladigan reyting shkalalari uzoq muddatli va qisqa muddatli reyting shkalalaridir. Uzoq muddatli reyting bankning uzoq muddatda moliyaviy majburiyatlarini bajarish qobiliyatini baholaydi, qisqa muddatli reyting esa bankning qisqa muddatda o'z majburiyatlarini bajarish imkoniyatini ko'rsatadi.

Bank reytingiga bir qancha omillar ta'sir qiladi, jumladan kapital yetarliligi, aktivlar sifati, boshqaruv sifati, daromad va likvidlik. Masalan, kapitali va daromadi yuqori bo'lgan bank yuqori reytingga ega bo'lishi mumkin, aktivlar sifati past va boshqaruvi zaif bank esa past reyting oladi.

Reyting agentliklari banklarga reyting berishda turli toifalardan foydalanadilar. Eng ko'p ishlatiladigan reyting toifalari investitsiya darajasi va investitsion bo'lmagan darajadir. Investitsiya darajasidagi reytinglar moliyaviy barqaror deb topilgan va investorlar hamda mijozlar uchun kamroq xavf tug'diradigan banklarga beriladi. Investitsion bo'lmagan reytinglar esa yuqori xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan, nisbatan xavfli banklarga beriladi.

Investorlar, tartibga soluvchilar va mijozlar o'z investitsiyalari bo'yicha asosli qarorlar qabul qilish, banklarning moliyaviy barqarorligini kuzatish hamda depozitlar va investitsiyalar xavfsizligini baholash uchun bank reytinglaridan foydalanadilar (1-rasm).

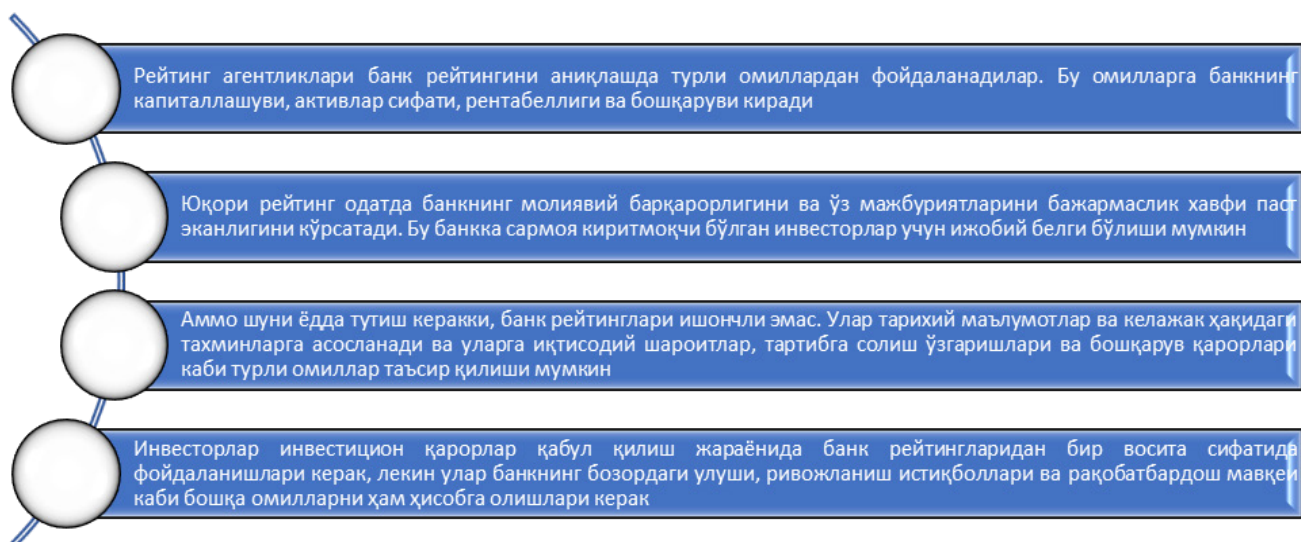

1-rasm. Bank reytinglarining turli jihatlar¹³

Banklarga sarmoya kiritish haqida gap ketganda, bank reytinglarini tushunish juda muhimdir. Bank reytinglari bankning moliyaviy mustahkamligi va barqarorligini baholash imkonini beradi hamda investorlar uchun qimmatli tushunchalarni beradi.

Bank reytinglarini tushunish uchun ba'zi asosiy fikrlar (2-rasm):

13 Muallif ishlanmasi

2-rasm. Bank reytingidan foydalanish omillari¹⁴

Umuman olganda, bank reytinglarini tushunish bank sektoriga sarmoya kiritmoqchi bo'lgan investorlar uchun qimmatli tushunchalarni beradi. Biroq, reytinglar jumboqning faqat bir qismi ekanligini unutmaslik kerak, va investorlar investitsiya qarorlarini qabul qilishda turli omillarni hisobga olishlari zarur.

Moliyaviy institutning holati va uning xavf-xatarlarga qarshi turish qobiliyatini baholashni istaganlar uchun bank reytinglarini tushunish juda muhimdir. Bank reytinglari bankning moliyaviy mustahkamligini ko'rsatuvchi ko'rsatkich bo'lib, ular bankning moliyaviy faoliyati, kapitalning yetarliligi, aktivlar sifati, likvidligi va boshqaruv sifatini baholovchi kredit reyting agentliklari tomonidan belgilanadi. Ushbu reytinglar investorlar, tartibga soluvchilar va ma'lum bir bank bilan biznes yuritish xavfini baholashni xohlaydigan mijozlar uchun muhim vositadir.

1. Kredit reyting agentliklari (KRA) bank reytinglarini belgilaydilar va ular AAA dan D gacha bo'lgan reyting shkalasidan foydalanadilar. AAA eng yuqori reyting bo'lib, bankning defolt xavfi juda past ekanligini ko'rsatadi. D esa eng past reyting bo'lib, bank allaqachon o'z majburiyatlarini bajarmaganligini bildiradi.

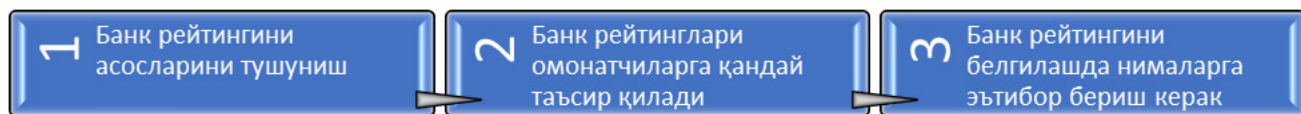
2. Bank reytinglari mukammal emas va ular bankning kelajakdagi faoliyatining kafolati emas. Bank reytingi pasayishi mumkin va bu turli sabablarga ko'ra sodir bo'lishi mumkin, masalan, iqtisodiy sharoitlar, qoidalardagi o'zgarishlar yoki noto'g'ri boshqaruv qarorlari.

3. Investorlar ma'lum bir bankning qarzig'a yoki kapitaliga sarmoya kiritish to'g'risida qaror qabul qilish uchun bank reytinglaridan foydalanadilar. Misol uchun, agar bank yuqori reytingga ega bo'lsa, bu uning kamroq xavfli ekanligini anglatadi va shuning uchun investorlar uning qarzig'a yoki kapitaliga sarmoya kiritish ehtimoli ko'proq bo'ladi.

4. Regulyatorlar banklarning moliyaviy holatini kuzatish va ularning kapitaliga bo'lgan talablarni aniqlash uchun bank reytinglaridan foydalanadilar. Agar bank past reytingga ega bo'lsa, bu uning ko'proq xavfli ekanligini bildiradi va regulyatorlar xavfni kamaytirish uchun undan ko'proq kapitalga ega bo'lishni talab qilishlari mumkin.

5. Mijozlar o'z omonatlari xavfsizligini baholash uchun bank reytinglaridan foydalanadilar. Agar bank yuqori reytingga ega bo'lsa, bu uning muvaffaqiyatsiz bo'lish ehtimoli kamroq ekanligini bildiradi va shuning uchun mijozlar o'z pullarini o'sha bankka qo'yish ehtimoli ko'proq bo'ladi.

Bankni tanlashda ko'plab omillarni hisobga olish kerak. Eng muhimlaridan biri — bank reytingi. Bank reytinglari bankning moliyaviy mustahkamligi va barqarorligini baholash imkonini beradi hamda bank pulingizni depozit qilish uchun xavfsiz joy ekanligini aniqlashga yordam beradi. Ammo bank reytinglari aslida nimani anglatadi va moliyaviy masalalarda ongli qarorlar qabul qilish uchun ulardan qanday foydalanish mumkinligi ham investorlar tomonidan tushunilishi lozim.

3-rasm. Bank reytingini aniqlash algoritmi¹⁵

14 Muallif ishlanmasi

15 Muallif ishlanmasi

Bank reytinglari asoslarini tushunish: Bank reytinglari odatda Fitch Ratings (Fitch), Moody's Investor Services (Moody's) va Standard and Poor's (S&P) kabi mustaqil reyting agentliklari tomonidan beriladi. Ushbu agentliklar bankning moliyaviy quvvatini uning kapitallashuvi, likvidligi va aktivlar sifati kabi omillarni o'rganish orqali baholaydilar. Baholar odatda harf ko'rinishida ifodalanadi: AAA eng yuqori baho, D esa eng past hisoblanadi.

Bank reytinglarining omonatchilarga ta'siri: Agar bank past reytingga ega bo'lsa, bu uning muvaffaqiyatsizlik xavfi ostida ekanligidan dalolat berishi mumkin, bu esa omonatchilarning mablag'larini xavf ostiga qo'yishi mumkin. Ba'zi hollarda, omonatchilar reytingi past bo'lgan bank bilan biznes qilishni tanlasa, yuqori to'lovlarni to'lashlari yoki pastroq foiz stavkalarini qabul qilishlari talab qilinishi mumkin.

Bank reytingini baholashda e'tiborga olinadigan omillar: Birinchidan, tashkilot reytingni bergan agentlikni hisobga oladi. Turli agentliklar bankning moliyaviy quvvatini baholash uchun turli mezon va metodologiyalardan foydalanadi, shuning uchun ular orasidagi farqni tushunish muhimdir. Shuningdek, tashkilot aniq reytingning o'ziga, shuningdek, har qanday sharh yoki tahlilga qaraydi. Bu esa bankning moliyaviy ahvoli va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklar haqida to'liqroq tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, bank reytingi moliyaviy va sifat ko'rsatkichlarini umumlashtiruvchi empirik hisob-kitoblarni yo'li bilan aniqlanadi. Ushbu model miqdoriy ma'lumotlarni har tomonlama baholash va ichki hamda tashqi omillarni ko'rsatib beruvchi AHP uslubiga asoslangan.

Modellashtirish jarayoni:

Dastlab, 17 ta O'zbekiston tijorat banklaridan iborat ro'yxat tuziladi. Bu tanlangan 17 ta bank barcha zarur ma'lumotlarga ega va xalqaro reyting olgan. Shuni ta'kidlash kerakki, O'zbekistonning barcha tijorat banklari xalqaro reyting ko'rsatkichiga ega. Ushbu 17 ta tijorat banklarning 2019–2022-yillarga tegishli moliyaviy hisobotlari, shuningdek, 3 ta xalqaro reyting agentliklari tomonidan berilgan reyting baholari tahlilga kiritiladi. Bank ma'lumotlarini oshkora etmaslik majburiyati tufayli bank reytingi va ma'lumotlari raqamlarda namoyish etilmaydi.

Raqamlar bilan masshtablashtirishdan foydalanish oqlanadi, chunki tahlil kam sonli banklar ustida amalga oshiriladi. Berilgan reyting ko'rsatkichining raqamli qiymati mustaqil o'zgaruvchini tashkil etadi. Ahbor-reyting agentligi tomonidan taqdim etilgan bank hisobining moliyaviy ko'rsatkichlari tushuntiruvchi o'zgaruvchilar sifatida qaraladi. Barcha o'zgaruvchilar miqdoriy qiymatga ega.

Modeldagi mustaqil o'zgaruvchilar:

- act_vol – bank aktivlari hajmi;
- own_cap – xususiy kapital;
- cred_portf – kreditlar portfeli;
- cred_vol – muddati uzaytirilgan kreditlar hajmi;
- inv_portf – investitsiyalar portfeli hajmi;
- firm_dep – yuridik shaxslarning omonatlari;
- ind_dep – jismoniy shaxslarning omonatlari;
- net_profit – jami yillik sof foyda;
- act_profit – bank aktivlari rentabelligi;
- owncap_profit – xususiy kapital rentabelligi.

Mustaqil o'zgaruvchilarning cheklangan miqdori banklar faoliyatiga oid boshqa turdagi ma'lumotlarni topishning qiyinligi bilan izohlanadi. Modeldagi o'zgaruvchilarning logarifmik shakli miqdoriy qiymatlarni foiz birligiga o'tkazish orqali harakterlanadi. Ayrim mustaqil o'zgaruvchilar Dickey-Fuller testi va korelyatsion tahlil jarayonida noaniq qiymatlar bergani sababli modelga kiritilmadi.

Quyidagi jadval 2019–2022-yillardagi bank reytinglarini ekonometrik modellashtirish natijalarini ko'rsatadi. Jadval mustaqil o'zgaruvchilarning 5–10% darajadagi ishonchlilik koeffitsientlarini o'z ichiga oladi (1-jadval).

1-jadval. 2019-2022-yillardagi bank reytinglarini ekonometrik modellashtirish natijalari

№	O'zgaruvchilar	Tushuntirish nisbati
1.	cred_portf/own_cap	7,012%
2.	log(firm_dep)	9,256%
3.	log(ind_dep)	6,746%
4.	log(inv_portf)	- 9,062%
5.	log(net_profit)	3,138%
6.	owncap_profit	0,187%
7.	act_profit	4,973%
8.	boshqalar	78,459%

Jadvaldan ko'rishimiz mumkinki, barcha ko'rsatkichlarning tushuntirish imkoniyati past. Bu holat oldindan ma'lum edi, chunki modelga iqtisodiy nazariyaga ko'ra faqat bog'liq va mavjud ma'lumotlarga eng mos keluvchi o'zgaruvchilar kiritilgan. Tanlangan o'zgaruvchilar faqat moliyaviy hisobotlar ma'lumotlari asosida hisoblangan; boshqa ichki va tashqi omillar hisobga olinmagan. Biroq, reyting agentliklari ichki va tashqi omillarni ham hisobga oladi. Moliyaviy omillarni aniqlash bank boshqaruvchilari uchun reytingni oshirish imkoniyatlarini yaratadi. Agar ular reyting agentliklari qaysi omillarni hisobga olishini bilganida, aynan shu yo'nalishda barcha resurslarini jalb qilgan bo'lar edi.

Modelning R^2 koeffitsienti 0,78 ga teng deb olindi, bu modeldagi iqtisodiy o'zgaruvchilar o'rtasidagi yaqinlikni ko'rsatadi. Turli tartibli omillar bilan modellarning R^2 statistikasi taqqoslanganda, odatda qabul qilingan nisbat 0,61 ga teng bo'lishi tavsiya etiladi. Kvadrat qoldiqlarning yig'indisi regressiyada eng kichik qiymat sifatida olinadi, regressiyaning standart xatoligi esa 0 ga eng yaqin deb qabul qilinadi. F-statistics esa regressiyaning ishonchiligi va aniqligini xarakterlovchi eng muhim omil hisoblanadi. OLS modeli eng kichik qiymat shartida Akaike info mezoni, Schwarz mezoni, Hannan-Quinn mezoni asosida tanlangan. Durbin-Watson statistikasi ideal mezon sifatida qabul qilindi. OLS bilan hisoblangan regression tahlil Gaus-Markov va boshqa mavjud tahlillar bilan tekshirilgan.

O'zbekiston tijorat banklari ma'lumotlarini tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalarga keldik:

- Tanlangan o'zgaruvchilar bank reyting ko'rsatkichlari sifatini aniqlaydi va modelda hisobga olingan omillar bank reytingini o'rtacha 78,5% gacha tushuntiradi;
- O'zbekiston sharoitida, yuridik va jismoniy shaxslar omonatlari qancha ko'p bo'lsa, bankning kredit reytingi shuncha yuqori bo'ladi;
- Bank balansidagi korxonalar va boshqa qimmat baholi qog'ozlar har doim foyda keltirmaydi. Bank investitsiyalar portfeli yuqori bo'lsa, bu past reyting ko'rsatkichiga olib keladi;
- Tijorat banklari kredit portfelinig xususiy kapitalga nisbati qanchalik baland bo'lsa (ta'sir darajasi $\approx 7,012\%$), bank reytingi shunchalik yuqori bo'ladi;
- Bankning yillik sof foydasi hajmining 3% gacha o'sishi keyingi yil bank reytingiga ta'sir ko'rsatadi;
- Reytingga umumiy pul aylanmasidagi xususiy kapital hajmi ta'sir qilmaydi;
- Aktivlar sifati va ularning rentabelligi reyting belgilashda eng ta'sirli omillardan biri sanaladi.

Tavsiya va xulosalar:

1. Banklar aholining va, asosan, yuridik shaxslarning bo'sh mablag'larini jalb qilishni davom ettirishlari kerak;
2. Qisqa muddatli joriy aktivlar hajmi qancha ko'p bo'lsa, bank daromadi va reytingi shuncha yuqori bo'ladi;
3. Korxonalar qimmatli qog'ozlariga ko'p investitsiya kiritish va fond bozorida faoliyat yuritish tavsiya etilmaydi; an'anaviy bank faoliyati bilan shug'ullanish samaraliroq.

Hozirgi vaqtda bank sohasida CAMELS kabi moliyaviy barqarorlik tizimlari mavjud, biroq ba'zi dalillar islom banklari muhitida tizimlarning samarali emasligini ko'rsatadi. Eron banklarida moliyaviy barqarorlikka ta'sir qiluvchi omillar 382 nafar bank ekspertlarining fikri asosida baholangan. Tadqiqot so'rovnoma orqali ma'lumot yig'ish usuli bilan amalga oshirilgan, tahlil tavsifiy-korrelyatsiya metodi, R-test dasturi va tasdiqlovchi omillar tahlili yordamida olib borilgan. Yuqori darajali bank menejerlari ko'rsatkichlarni baholash uchun TOPSIS usulidan foydalangan.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, kapitalning yetariligi, aktivlar sifati, rentabellik, likvidlik, boshqaruv sifati, bozor tavakkalchiligi, islom bank ishlari, korporativ boshqaruv va texnik-iqtisodiy imkoniyatlar banklarning moliyaviy barqarorligiga ta'sir qiladi. Likvidlik va rentabellik indeksleri eng katta ta'sir ko'rsatgan omillardan hisoblanadi.

Banklar iqtisodiyotda pul muomalasi va jamiyat boyligida hal qiluvchi rol o'ynaydi, shuning uchun samarali bank faoliyati turli tarmoqlarning o'sishiga hamda mahsulot sifati va miqdorining yaxshilanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi (2-jadval).

2-jadval. Tijoratning moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlarini modellashtirish va baholash¹⁶

№	Mualliflar	CAMELS	Islom	Qoidalar	Korporativ boshqaruv
1.	Shaddady&Moore (2019)	*			
2.	Trivedi & Elahi (2015)	*			
3.	Ifeacho & Ngalawa (2014)	*			
4.	Roman & Sargu(2013)	*			
5.	Sarker (2006)	*	*		

16 <https://ratings.moody.com/api/rmc-documents/71997>

6.	Lackman (2014)	*	*		
7.	Muljawan (2007)	*	*		
8.	Anginer et al. (2018)	*			*
9.	Bodellini (2018)	*			*
10.	Mayes et al. (2001)	*			*
11.	Muhmad & Hashim (2017)	*			*
12.	Noman et al. (2018)			*	
13.	Barth et al. (2001, 2006, 2008, 2013)			*	
14.	Beck et al. (2013)			*	
15.	Laeven & Levine (2009)			*	
16.	Abdul Karim et al. (2019)		*		

Shunga qaramay, kam sonli tadqiqotlar moliyaviy barqarorlikning moliya tizimining boshqa tarmoqlari — xususan, bank tizimi, uning kapitali, qarzlar va boshqa moliyaviy ko'rsatkichlar barqarorligining qo'shimcha mahsuloti ekanligini ta'kidlaydi. Akademik tadqiqotlarda bank barqarorligini o'lchash uchun odatda Z-score ko'rsatkichidan foydalaniladi. Bu indeks bankning o'zgaruvchanlik darajasi, rentabellik va leverage (qarzga bog'liqlik) ko'rsatkichlariga nisbatan to'lovga layoqatsizlikdan qancha masofada ekanligini baholaydi. Shu bilan bank barqarorligini oddiy va aniq tarzda o'lchash imkonini beradi.

Amaliyotda bank barqarorligini baholashda ikki tomonlama bank tizimining markaziy banklari tomonidan tayyorlangan hisobotlar tahlil qilinadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, faqat ba'zi markaziy banklar islom banklari barqarorligini alohida nazorat qiladi, aksariyat e'tibor esa umumiy tizim — ya'ni an'anaviy banklarga qaratilgan.

Tijorat banklari reyting tizimini mukammal shakllantirish uchun qaysi ko'rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligini aniqlash maqsadida Delfi usuli qo'llanildi. Ushbu usul orqali ekspertlarga so'rovnomma yuborilib, reytingni shakllantirishda muhim omillarni aniqlash so'raldi. Savol varianti quyidagicha tashkil etildi:

“Tijorat banklari reytingini aniqlashda banklarga qaysi omillar muhimligiga qarab baholaysiz?”

Ekspertlar barcha yo'nalishlarni ustuvorlik tartibida baholab chiqdi, so'ng Delfi metodining konkordatsiya koeffitsiyenti yordamida javoblar yagona bahoga keltirildi. Bu usul bank reytingini belgilashda eng muhim omillarni aniqlash va ularni ilmiy asos bilan tartiblash imkonini beradi (3-jadval).

3-jadval. Tijorat banklari reytingini aniqlashda banklarga qaysi omillar muhimligiga qarab baholab bering?

№	Yo'nalishlar
1.	Bank sof foydasi
2.	Bank xarajatlari
3.	Malakali kadrlar
4.	Sifatli xizmat
5.	Moliyaviy instrumentlar
6.	Bank aktivlari
7.	Bank majburiyatlari
8.	Ishonchli mijoz
9.	Zamonaviy boshqaruv
10.	Kuchli raqobat

Konkordatsiya koeffitsiyenti baholash formulasi quyidagicha topiladi.

Odatda ekspertlarning guruhlardagi soni 7 tadan 20 tagacha bo'lishi maqsadga muvofiq deb hisoblanadi. Ba'zan bu miqdor 10 tadan 30 tagacha ham bo'lishi mumkin. Juda kam miqdordagi ekspertlar soni ishonchsiz natijalarni keltirib chiqarsa, juda ko'p miqdordagi ekspertlar soni esa tashkiliy xarakterdagi muammolarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ekspertlar sonining zaruriy miqdorini aniqlashda quyidagi tengsizlikdan foydalanish tavsiya etiladi¹⁷:

17 https://uzbridge.eyuf.uz/maqolalar/Sabirov_X_2020_2-son.pdf

$$m \leq \frac{3}{2 \cdot Q_{max}} \int_{i=1}^{m^*} Q_i \quad (1)$$

Bunda m^* – nomzodlarning umumiy soni, Q_{max} – kompetentlik koeffitsiyentining maksimal qiymati, Q_i – i – ekspertning kompetentligi.

Agar mutaxassis-ekspertlar tomonidan baholanayotgan obyektlarga qo'yilgan baholar ustma-ust tushsa, u holda konkordatsiya koeffitsiyenti quyidagicha aniqlashgan Jilyakova va Larin ¹⁸:

$$W = \frac{12 \cdot S}{d^2 \cdot (m^2 - m) - d \cdot \sum_{s=1}^d T_s} \quad (2)$$

Amaliyotda $m > 7$ bo'lsa, u holda konkordatsiya koeffitsiyentining ahamiyatligini baholash uchun χ^2 - mezon qabul qilishgan Galinovskiy, Samsonov va boshqalar¹⁹. χ^2 - taqsimot $\nu = m - 1$ erkinlik darajasi bilan quyidagi qiymatni qabul qiladi:

$$W = \frac{12 \cdot S}{d \cdot m \cdot (m + 1) - \frac{1}{m-1} \cdot \sum_{s=1}^d T_s} \quad (3)$$

Agar $W > \chi^2$ bo'lsa, ekspertlar fikrining kelishuvchanlik darajasi o'rinlidir, aks holda bunday kelishuvchanlik ahamiyatsiz bo'lib chiqadi. Yuqorida keltirilgan tijorat banklari reytingini aniqlashda banklarga qaysi omillar muhimligiga qarab baholab bering? Jadval ma'lumotlaridan foydalangan holda turli banklardan sohaga taaluqli bo'lgan 20 ta ekspert javoblari asosida quyidagi javdal ma'lumotlariga ega bo'lamiz (4, 5-jadval).

4-jadval. Tijorat banklari reytingini aniqlashda banklarga qaysi omillar muhimligiga qarab baholab bering? so'rovnoma bo'yicha ekspertlar tomonidan qo'yilgan baholash ballari

№	Omillar	Ekspertlar																				Rangi	Kvad
		m1	m2	m3	m4	m5	m6	m7	m8	m9	m10	m11	m12	m13	m14	m15	m16	m17	m18	m19	m20		
1.	n1	10	2	3	9	7	3	4	3	10	10	6	1	7	1	2	2	3	10	6	3	102	10404
2.	n2	9	3	5	1	8	2	5	2	2	9	5	5	8	2	5	5	2	4	5	2	89	7921
3.	n3	8	5	6	4	9	1	6	6	3	8	4	9	9	3	8	8	5	7	4	5	118	13924
4.	n4	7	6	8	2	4	6	1	5	6	5	9	3	4	4	9	9	6	8	3	6	111	12321
5.	n5	6	7	9	3	5	5	2	9	5	6	8	5	5	5	6	6	9	9	2	9	121	14641
6.	n6	5	1	10	5	6	4	3	8	4	2	7	7	6	6	3	3	8	5	1	8	102	10404
7.	n7	4	8	4	7	1	9	10	7	7	3	3	8	1	7	1	1	7	6	10	7	111	12321
8.	n8	3	9	7	6	2	8	7	4	8	1	2	2	2	8	4	4	4	2	7	4	94	8836
9.	n9	2	10	1	8	3	7	8	1	9	4	10	10	10	9	7	7	1	3	8	1	119	14161
10.	n10	1	4	2	10	10	10	9	10	1	7	1	5	3	10	10	10	10	1	9	10	133	17689
	Summasi																					1100	122622

18 Jilyakova Ye.V., Larin S.N. (2009) Metody i priemy provedeniya nezavisimoy ekspertizy. Vestnik VGU, 2(Ekonomika i upravleniye), p. 113.

19 Galinovskiy A.L., Samsonov K.S. i dr. (2017) Svrneniye razlichnykh metodov kontrolya i diagnostiki kachestva keramiki metodom ekspertnogo otsenivaniya Innovatsiya i ekspertiza, 1(19), p. 68.

5-jadval. Tijorat banklari reytingini aniqlashda banklarga qaysi omillar muhimligiga qarab baholab bering?

№	Yo'nalishlar	O'rni
1.	Bank sof foydasi	102
2.	Bank xarajatlari	89
3.	Malakali kadrlar	118
4.	Sifatli xizmat	111
5.	Moliyaviy instrumentlar	121
6.	Bank aktivlari	102
7.	Bank majburiyatlari	111
8.	Ishonchli mijoz	94
9.	Zamonaviy boshqaruv	119
10.	Kuchli raqobat	133

Yuqorida keltirilgan 4 formuladan foydalangan holda konkordatsiya koeffitsiyentini hisoblab topamiz. Buning uchun barcha omillar bo'yicha rangini hisoblab topamiz. Jumladan, birinchi omil bo'yicha ekspertlar tomonidan berilgan o'rinlar soni qo'shib chiqiladi.

$$Rn1 = m1 + m2 + m3 + \dots + m20 = 10 + 2 + 3 + \dots + 3 = 102$$

Xuddi shunday holatda qolgan omillar rangi hisoblab topiladi. Ularning umummiy yig'indisini hisoblab topamiz.

$$R = Rn1 + Rn2 + Rn3 + \dots + Rn20 = 102 + 89 + 118 + \dots + 133 = 1100$$

Ranglar kvadratlarini topib, ularning yig'indisini hisoblaymiz.

$$K = 122622$$

S- konkordatsiya koeffitsiyentidagi miqdoriy kattalikni hisoblab topamiz:

$$S = \sum_{i=1}^m (\sum_{s=1}^d r_{is} - \bar{r})^2 = 122622 - \frac{1100^2}{10} = 1622$$

Yuqoridagi ma'lumotlar asosida konkordatsiya koeffitsiyentini hisoblaymiz. Buning uchun 4 formuladan foydalanamiz.

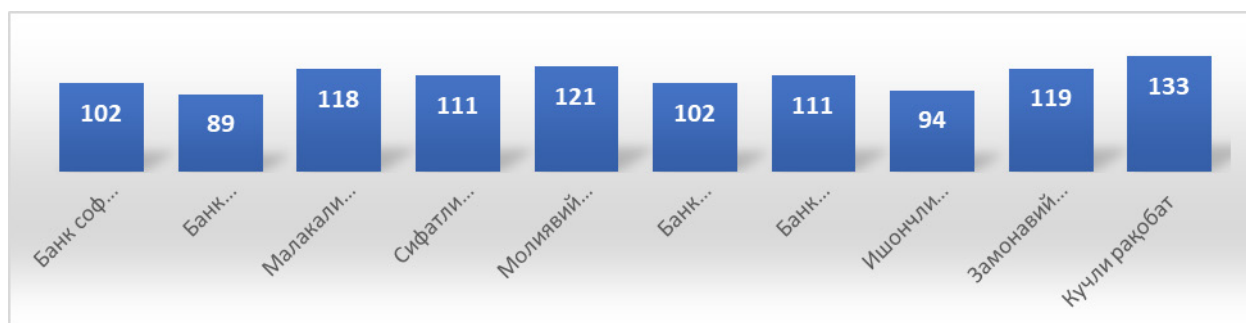
$$W = \frac{12 \cdot S}{n^2 \cdot (m^2 - m)} = \frac{12 \cdot 1622}{20^2 \cdot (10^2 - 10)} = 0,049$$

Xarringtonning verbal-sonli shkalasi bo'yicha kelishuvchanlik juda yuqori ekanligi aniqlandi. Amaliyotda $m > 7$ bo'lgani uchun konkordatsiya koeffitsiyentining ahamiyatligini baholash uchun χ^2 - mezondan foydalanamiz.

$$\lambda^2_{\text{амалда}} = \frac{12 \cdot S}{mn \cdot (n-1)} = \frac{12 \cdot 1622}{10 \cdot 20 \cdot 19} = 5,122$$

Ishonchlilik jadvali bo'yicha ya'ni ($\alpha=0,05$ qiymatida $V=10-1=9$) qiymatida $\lambda^2_{\text{жадвал}} = 2,9$ ga teng. Demak, $\lambda^2_{\text{амалда}} > \lambda^2_{\text{жадвал}}$ o'rinli bo'lib, o'tkazilgan so'rovnomaga bo'yicha ekspertlar fikri ishonchli ekanligini bildiradi.

Ekspertlar tomonidan berilgan ma'lumotlar asosida omillar rangi diagrammasini tuzib olamiz (3-rasm).

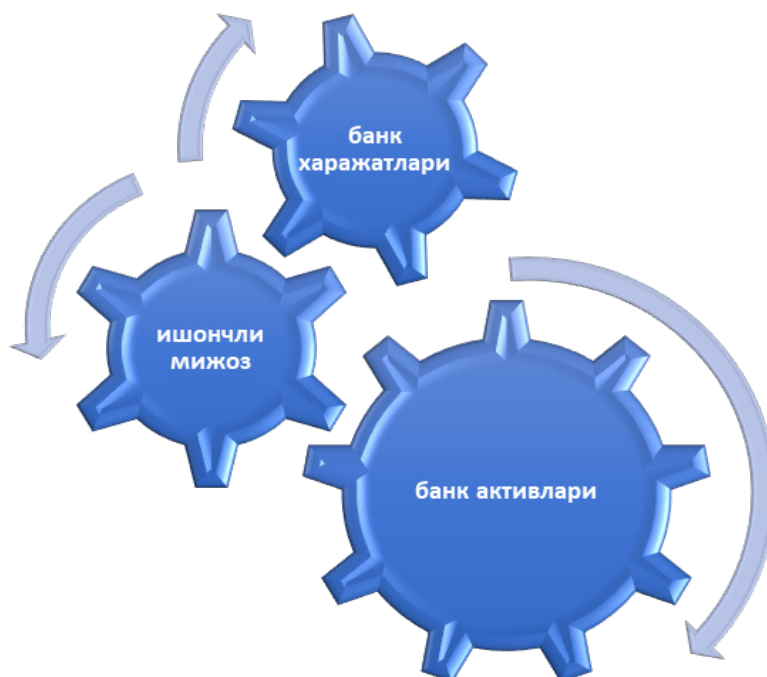
3-rasm. Tijorat banklari reytingini aniqlashda banklarga qaysi omillar muhimligiga qarab baholab bering? so'rovnomasi bo'yicha shakllantirilgan diagramma²⁰.

20 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Diagramma ma'lumotiga ko'ra ekspertlar fikricha tijorat banklari reytingini aniqlashda banklarga qaysi omillar muhimligi uchun eng birinchi omil bu bank xarajatlari (89) ekanligi qayd etilgan. Ikkinchi muhim omil sifatida ishonchli mijoz (94) bo'lsa, uchinchi omil sifatida bank aktivlari (102) ekanligi keltirilgan.

Ekspertlar fikricha banklarda tijorat banklari reytingini aniqlashda banklarga qaysi omillar muhimligi ushbu ko'rsatkichlar deb hisoblaydilar (4-rasm).

4-rasm. Tijorat banklari reytingini aniqlashda banklarga qaysi omillar muhimligi (ekspertlar fikri)

Ekspertlar fikricha, tijorat banklari reytingini aniqlashda muhim omillar quyidagicha tartiblangan: bank foydasi (102) to'rtinchi omil, sifatli xizmat (111) beshinchi omil, zamonaviy boshqaruv (119) esa oltinchi omil sifatida ko'rsatildi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekiston tijorat banklari ma'lumotlari tahlili asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

- Tanlangan o'zgaruvchilar banklarga berilgan reyting ko'rsatkichlarini tushuntirishda muhim bo'lib, modeldagi omillar bank reytingining taxminan 78,5% ga tushuntiradi;
- O'zbekiston sharoitida, bankdagi yuridik va jismoniy shaxslar omonatlari hajmi qancha katta bo'lsa, bankning kredit reytingi shuncha yuqori bo'ladi;
- Bank balansidagi korxonalar va boshqa qimmatbaho qog'ozlar har doim foyda keltirmaydi. Investitsiyalar portfeli yuqori bo'lsa, bu past reyting ko'rsatkichiga olib kelishi mumkin;
- Tijorat banklari kredit portfelining xususiy kapitalga nisbati qanchalik baland bo'lsa (ta'sir darajasi $\approx 7,012\%$), bank reytingi shunchalik yuqori bo'ladi;
- Bankning yillik sof foydasi hajmi 3% ga oshsa, bu keyingi yilgi reytingga sezilarli ta'sir ko'rsatadi;
- Reytingga umumiy pul aylanmasida bankning mavjud xususiy kapital hajmi ta'sir qilmaydi;
- Aktivlar sifati va ularning rentabelligi reyting belgilashda eng ta'sirli omillardan hisoblanadi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, O'zbekiston tijorat banklari uchun quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Banklar aholining va ayniqsa yuridik shaxslarning bo'sh turgan pul mablag'larini faol jalb etishda davom etishlari lozim;
2. Qisqa muddatli joriy aktivlar hajmi qancha ko'p bo'lsa, bankning foydasi va reyting ko'rsatkichlari shuncha yuqori bo'ladi;
3. Banklarga korxonalar qimmatbaho qog'ozlariga haddan tashqari investitsiya kiritish va fond bozorida faoliyat yuritish tavsiya qilinmaydi; buning o'rniga an'anaviy bank faoliyati va kredit portfellarini rivojlantirish afzal;
4. Delfi usuli natijalariga ko'ra, tijorat banklari reytingini aniqlashda eng muhim omil bank xarajatlari (89), ikkinchi omil ishonchli mijozlar (94), uchinchi omil esa bank aktivlari (102) sifatida belgilangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bolton, P., X. Freixas and J. Shapiro (2012). 'The credit ratings game', Journal of Finance, 67(1), 85-112.
2. Harald Hau, Sam Langfield and David Marques-Ibanez. Bank ratings what determines their quality? Working paper series no 1484 / october 2012. 43 pp.
3. Harald Howe, Sam Langfield and David Marquez-Ibanez, 2013. "Bank ratings: what determines their quality? [Banking Risk During the Financial Crisis: Do Business Models Matter? , Economic Policy, CEPR;CES;MSH, vol. 28(74), pages 289–333.
4. <https://gfmag.com/banking/worlds-safest-banks-2023-global-100/>
5. <https://journals.muni.cz/fai/article/view/11645>
6. <https://lex.uz/ru/docs/6600413> (Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги ПФ-158-сон Фармони)
7. <https://ratings.moodys.com/api/rmc-documents/71997>
8. https://uzbridge.eyuf.uz/maqolalar/Sabirov_X_2020_2-son.pdf
9. <https://www.jcrer.com.tr/en/methodology/bank-and-financial-institutions-credit-rating-methodology/bank-credit-rating-methodology>
10. https://www.spglobal.com/_assets/documents/ratings/research/101589446.pdf
11. Marcelo Rezende, 2014. «The Impact of Bank Charter Changes on Supervisory Ratings,» Finance and Economics Discussion Series, 2014-2020, Board of Governors of the Federal Reserve System (USA).
12. Pagano, M. and P. Volpin (2010). 'Credit ratings failures and policy options', Economic Policy, 62, 401-431.
13. Yu-Li Huang, Chung-Hua Shen & Kun-Li Lin, 2022. "Has the Bank Rating Standard Changed Since the Crisis? «, Review of Quantitative Finance and Accounting, Springer, vol. 58(4), pages 1617–1663, May.
14. Галиновский А.Л., Самсонов К.С. и др. (2017) Сравнение различных методов контроля и диагностики качества керамики методом экспертного оценивания Инновация и экспертиза, 1(19), р. 68.
15. Елена Михайловна Григорьева, Дарко Вукович. Методика оценки рейтингов банков и их конкурентных позиций: обзор основных рейтинговых агентств. Вестник РУДН. Серия: Экономика 2020 Том. 28 №1 23-30 <http://journals.rudn.ru/Economics>
16. Жилиякова Е.В., Ларин С.Н. (2009) Методы и приемы проведения независимой экспертизы. Вестник ВГУ, (Экономика и управление), р. 113.

IQTISODIYOT & TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, texnologik, ilmiy, ommabop jurnal

Ingliz tili muharriri: Feruz Hakimov

Musahhih: Zokir ALIBEKOV

Sahifalovchi va dizayner: Oloviddin Sobir o'g'li

2025. № 9

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Yashil" iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar ma'sul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelamasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga maqola, reklama, hikoya va boshqa ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.

Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

El.Pochta: sq143235@gmail.com

Bot: @iqtisodiyot_77

Tel.: 93 718 40 07

Jurnalga istalgan payt quyidagi rekvizitlar orqali obuna bo'lishingiz mumkin. Obuna bo'lgach, @iqtisodiyot_77 telegram sahifamizga to'lov haqidagi ma'lumotni skrinshot yoki foto shaklida jo'natishingizni so'raymiz. Shu asosda har oygi jurnal yangi sonini manzilingizga jo'natamiz.

"Yashil" iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali 03.11.2022-yildan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №566955 reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan.

Litsenziya raqami: №046523. PNFL: 30407832680027

Manzilimiz: Toshkent shahar, Mirzo Ulug'bek tumani
Kumushkon ko'chasi, 26-uy.

Jurnal sayti: <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>